

Yr Athro Gerwyn Williams

**Cynan,
Y Sefydliad a Chwyldro'r
1960au**

Gwerddon

CYFNODOLYN ACADEMAIDD CYMRAEG

Golygydd Yr Athro Ioan Williams

Cynan, Y Sefydliad a Chwyldro'r 1960au

Yr Athro Gerwyn Williams

Gwibdaith rhwng dau lun yw'r erthygl hon, gwibdaith rhwng ffotograff a ymddangosodd yn ystod Eisteddfod y Bala 1967 ac un arall a dynnwyd bedair blynedd yn ddiweddarach yn Eisteddfod Bangor 1971.¹

Ffigwr 1: Y llun drwgenwog a ymddangosodd ar dudalen saith rhifyn Eisteddfod Genedlaethol y Bala 1967 o Lol. Cafwyd caniatâd i'w atgynhyrchu gan y Lolfa.

Ni fyddai'r llun cyntaf yn ennill unrhyw wobrau mewn cystadleuaeth ffotograffiaeth ar sail ei dechneg neu ei gelfyddyd; nid cynnyrch lens Geoff Charles na Philip Jones Griffiths mohono ond llun asiantaeth fasnachol. Llun a argraffwyd ar dudalen saith y cylchgrawn *Lol* yw hwn, trydydd rhifyn y cylchgrawn blynyddol a sefydlwyd ym 1965 gan Robot Gruffudd a Penri Jôs (fel y galwai Penri Jones ei hun bryd hynny), a chylchgrawn sy'n fynegiant o'r ymdeimlad newydd o Gymreictod a oedd yn datblygu ar y pryd. Dair blynedd cyn sefydlu traddodiad tudalen tri y *Sun*, dyma enghraifft o Gymru bowld 1967

¹ Gw. *Lol* (1967), 3, 7, am gopi o'r llun cyntaf, a Rhys, Manon (gol.) (1981), *Dafydd Iwan: Cyfres y Cewri 1* (Caernarfon: Gwasg Gwynedd), t. 151, am gopi o'r ail un. Am resymau yn ymwneud â hawlfraint, ni chynhwysir yr ail lun yn yr erthygl hon.

a llun a fyddai'n garreg filltir bwysig yn y broses o ddadbiwritaneiddio cyhoeddiadau Cymraeg. Ond yn fwy na'r ddelwedd o ferch fronnoeth gyda'r geiriau 'SENSOR' ar draws ei mynwes, yr hyn a barodd fwyaf o dramgwydd ar y pryd oedd y capswn bach yng nghornel uchaf llun: 'Bu Cynan Yma'.

Cynan, neu Albert Evans-Jones (1895-1970), oedd un o gynrychiolwyr amlycaf y sefydliad yng Nghymru ar y pryd; bron nad oedd yn sefydliad cenedlaethol yn ei hawl ei hun. Ac mewn termau eisteddfodol, teyrnasai Cynan: ym 1966 daeth ei ail dymor digynsail fel Archdderwydd i ben ac ailafaelodd yn y swydd a ddaliodd er 1935 fel Cofiadur yr Orsedd; yna ym 1967 dilynodd T. H. Parry-Williams yn Llywydd Llys yr Eisteddfod. Roedd felly'n gymeriad a fynnai barch, yn ffigwr awdurdodol a dylanwadol. Cyfeirio at un o'i swyddogaethau sefydliadol eraill a wnâi'r cyfeiriad at sensor: er 1931, Cynan oedd darlennydd dramâu Cymraeg yr Arglwydd Siambren, ac fe'i cynghorai ynghylch priodoldeb dramâu i'w trwyddedu ar gyfer eu llwyfannu'n gyhoeddus; roedd yr Arglwydd Siambren a weithredai o Balas Sant James yn Llundain yn un o brif swyddogion y frenhiniaeth. Cyfeiriad cellweirus at y swydd hon a ddaliai Cynan, felly, oedd y cyfeiriad at sensor gan nad oedd sensro cyhoeddiadau printiedig ymhlith dyletswyddau'r swydd honno. Deuai swydd sensor y ddrama i ben ym 1968 wrth i flaensensoriaeth ar ddramâu llwyfan ym Mhrydain brofi'n fwyfwy anghynaliadwy. Ond beth bynnag am gymhellion cyhoeddwr *Lol* wrth gyhoeddi'r ddelwedd, mae'n amlwg na welai Cynan ddim byd diniwed ynddi. I'r gwrthwyneb, yr hyn a welai ef oedd ensyniad ac *innuendo*, ac er mwyn gwarchod ei enw da'n gyhoeddus, aeth i gyfraith ar unwaith. O ganlyniad, bu Brinley Richards ar ran Cynan a Robyn Léwis ar ran *Lol* wrthi'n cyfreitha ar hyd yr wythnos, tynnwyd y cyhoeddiad tramgwyddus o'r silffoedd a chytunwyd ar setliad a oedd wrth fodd Cynan.

Mor ddiweddar â 1995, roedd Robot Gruffudd yn dal i fynnu mai 'dipyn o hwyl a thipyn o gyhoeddusrwydd' oedd y cyfan:

Dydw i ddim yn deall hyd heddiw beth oedd yr holl ffys ... Roedd y peth ei hunan yn ofnadwy o ddiniwed, ond efallai ei fod yn dweud rhywbeth am y cyfnod a rhywbeth am Cynan.²

Ond o'r ymateb a ddenodd, roedd y llun wedi camu dros ryw linell a golygai ei natur bersonol ei fod yn dod ag elfen newydd i wleidyddiaeth Gymreig y 1960au. Mae'r ymateb rwyf wedi ei gael gan gynulleidfaoedd mewn cymdeithasau llenyddol wrth drafod Cynan yn ddigon i awgrymu bod o leiaf ddau Gynan: Cynan barchus a chyhoeddus seremonïau'r Orsedd a'r pulpud ar y naill law; Cynan gyfeillgar a chymdeithasgar a gâi flas ar fywyd ar y llall. Ac yn ôl y sylwadau digymell yn ystod ambell sgwrs ar ôl darlith, Cynan â chynneddfau heterorywiol cryfion a fwynhâi gwmni merched. Ond pethau a ddywedir yn ddistaw bach yw'r rhain o hyd, awgrym o ddeuoliaeth bron iawn Fictoraidd rhwng delwedd gyhoeddus a realiti personol. Onid yr hyn yr oedd y llun hwn yn ei awgrymu felly oedd rhagrith un o brif aelodau'r sefydliad Cymraeg? Un o arwyddeiriau'r mudiad ffeministaidd, slogan dylanwadol a fathwyd ym 1969, oedd fod y personol yn wleidyddol.³ Rwy'n rhyw amau a yw dangos lluniau pryfoclyd o ferched bronnoeth yn rhoi cyhoeddiad

² Dyfynnwyd yn *Cynan*, yr ail mewn cyfres o dair rhaglen ddogfen a ddarledwyd ar S4C ym 1995 i arwyddo canmlwyddiant geni Cynan ym 1895; cynhyrchiad Ffilmiau Eryri Cyf. ar gyfer S4C.

³ Gw. Hanisch, Carol (Chwefror 1969), 'The Personal is Political', www.carolhanisch.org/CHwritings/PIP.html. (Cyrchwyd: 19 Gorffennaf 2013.)

fel *Lol* ar yr un pegwn gwleidyddol â'r mudiad ffeministaidd! Ond er nad oedd Robot Gruffudd a Germaine Greer o reidrwydd yn gymheiriaid ideolegol, yn yr ystyr nad oedd ffin eglur bellach rhwng y pau cyhoeddus a'r un personol ac yn eu sialens i'r *status quo*, roedd yna o leiaf dir cyffredin rhwng y ddau.

Er gwaetha'r cytundeb cyfreithiol rhwng Cynan a *Lol*, roedd y drwg wedi ei wneud a'r berthynas rhwng un o gonglfeini'r sefydliad Cymreig ac ifainc radical y 1960au wedi ei sello. Doed Eisteddfod y Barri ym 1968 a byddai Cynan yn benderfynol o wahardd *Lol* o faes yr Eisteddfod, penderfyniad dadleuol a ddarluniodd Gyngor yr Eisteddfod fel corff anoddefgar a dialgar, a'r diwedd fu tynnu'r gwaharddiad yn ôl. Serch hynny, mor ddiweddar ag Eisteddfod y Fflint ym 1969, roedd Cynan ei hun fel petai'n dal yn benderfynol o geisio gwahardd y cyhoeddiad.⁴

Lol 1967, felly, a drodd y drol ac a chwerwodd y berthynas rhwng Cynan a chenhedlaeth ifanc Cymdeithas yr Iaith Gymraeg yn y 1960au. Ac eto, onid oedd mwy yn uno'r ddwy ochr nag a'u gwahanai gyda golwg ar y Gymraeg? Erbyn ail hanner y 1960au, roedd amryw aelodau o sefydliad yr Eisteddfod yn poeni bod ei rheol iaith yn peryglu yn hytrach nag yn diogelu ei pharhad. Âi'n fwyfwy anodd sicrhau nawdd gan awdurdodau cyhoeddus a chynghorau mewn rhannau Seisnigedig o Gymry, a chredai rhai fod angen ailedrych ar y rheol a fu'n weithredol er 1952 i weld a ellid ei diwygio er mwyn cynnwys mwy ar y di-Gymraeg o fewn y brifwyl. Parodd yr holl fater rwyg mawr rhwng Cynan ac aelodau eraill o Gyngor yr Eisteddfod, yn eu plith Gymry da fel Syr David Hughes Parry, Syr Thomas Parry, Ernest Roberts a Brinley Richards a fynnai edrych yn bragmataidd ar bethau. Ond er ei gyhuddo o ymagweddu'n emosiynol ar y pryd, gwrthodai Cynan ildio dim. Wedi'r cyfan, oni fu'n un o rhai a bwysodd drymaf am gymal iaith yng nghyfansoddiad yr Eisteddfod, rhywbeth a'i gwahaniaethai oddi wrth naws Seisnigaidd y brifwyl yn y 1930au? Pan ymatebodd Cynan yn Hydref 1967, er enghraifft, i lythyr yn *Y Cymro* gan T. Llew Jones yn mynnu ei fod ef yn datgan ei safbwynt ar y mater, anfonodd Thomas Parry lythyr siort ato'n ei geryddu'n ddiflewyn ar dafod:

Yr wyf wedi synnu a rhyfeddu o weld eich erthygl yn *Y Cymro* ... Beth yn y byd a ddaeth dros eich pen? Y mae cyhoeddi peth fel hyn ar hyn o bryd yn gwbl anfaddeuol ... Yn eich swydd newydd o Lywydd yr Eisteddfod fe ddylech chwi yn bendifaddau gymryd agwedd fwy diduedd na hyn, neu o leiaf beidio â dangos eich ochr yn gyhoeddus ... Yr wyf yn gwbl sicr yn fy marn nad oes dim i chwi ei wneud, a bod yn anrhydeddus, ond ymddiswyddo o'r panel.⁵

Y panel dan sylw oedd yr un y pleidleisiodd y Cyngor, drwy fwyafrif bach, o blaid ei godi i ystyried goblygiadau'r Rheol Gymraeg, ac fel aelod ohono, dadleuai Thomas Parry ei bod hi'n gwbl amhriodol i Cynan fynd i'r wasg i ddatgan ei safbwynt cyn i'r panel hwnnw hyd yn oed gyfarfod. Pan gyfarfu'r Cyngor ym Mawrth 1968 i drafod adroddiad y panel, y diwedd fu ei fod 'yn dal at yr egwyddor Gymraeg, oherwydd mai hyrwyddo'r diwylliant Cymreig a'r iaith Gymraeg yw dibenion sylfaenol yr Eisteddfod Genedlaethol'.⁶

⁴ Gw. Williams, Gerwyn (2012), 'Pob Beirniadaeth Drosodd? Diwedd Teyrnasiad Cynan', *Llên Cymru*, 35, 68-115.

⁵ Gw. copi o lythyr Thomas Parry at Cynan, 6 Hydref 1967, Papurau Brinli (Brinley Richards), 13/10, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

⁶ Cofnodion y Cyngor, 22-23 Mawrth 1968, Papurau Eisteddfod Genedlaethol Cymru, Ff/232, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

Yr hyn y mae'r datganiad terfynol hwnnw'n ei guddio yw misoedd o ffraeo rhwng aelodau'r Cyngor, ond er iddo dynnu amryw yn ei ben ar y pryd, agwedd benderfynol a digyfaddawd Cynan a orfu yn y diwedd.

Perthynas i *Lol* a argraffwyd yng ngwasg arloesol Robot Gruffudd oedd *Tafod y Ddraig*, misolyn Cymdeithas yr Iaith, ac roedd llawer o orgyffwrdd rhwng personél y ddau gyhoeddiad. Yn rhifyn tramgwyddus Eisteddfod y Bala o *Lol*, er enghraifft, enwir Elwyn Jôs (Elwyn Ioan yn y man) yn olygydd, Penri Jôs yn gyfrifol am fusnes, a chyfeirir at y 'dewrion' eraill sef Dafydd Iwan, Gareth Meils, Lyn Ebenezer, Huw Ceiriog, Tegwyn Jôs, y ddau frawd Heini a Robot Gruffudd a'r brodyr Dafydd ac Alwyn Ifans (meibion Gwynfor Evans). Ac mae'n werth sylwi wrth fynd heibio ar y modd y Cymreigiwyd eu henwau a'u sillafu'n ffonetig fel arwydd ymwybodol o'u Cymreictod amgen ac ymwahanol. Cyn ffrwgdw 1967, bu agwedd *Tafod y Ddraig* tuag at Cynan a'r Eisteddfod yn ddigon parchus. Er enghraifft, wrth gloriannu Eisteddfod Abertawe 1964, diolchwyd yn rhifyn Medi i bawb, 'o Gynan i Gwmni Walls a'i "Hufen Ia" Cymraeg, a gofiodd mai Prifwyl y Cymry Cymraeg yw'r Eisteddfod Genedlaethol. Eleni eto, mae llwyddiant yr Eisteddfod (gyda'i Rheol Gymraeg) yn profi nad yw nawddogaeth ariannol y mamoniaid gwrth-Gymreig yn anhepgor'.⁷ Flwyddyn yn ddiweddarach, dan y pennawd 'Seisnigrwydd Maes yr Eisteddfod', roedd hi'n amlwg fod y Gymdeithas yn cadw llygad barcud ar y brifwyl: adroddwyd bod gwelliant wedi bod o ran y Gymraeg ar stondinau ar y Maes ers iddi gwyno wrth Gyngor yr Eisteddfod ym 1963 a 1964, ond roedd nifer fawr o bebyll o hyd heb fawr o Gymraeg a byddid yn anfon y rhestr o bechaduriaid at Gyngor yr Eisteddfod ac yn dal i bwysu arno.⁸

Fodd bynnag, ar ôl isetholiad Caerfyrddin ar 14 Gorffennaf 1966 pan etholwyd Gwynfor Evans yn aelod seneddol cyntaf Plaid Cymru, newidiodd natur y gêm wleidyddol: cynyddwyd uchelgais yr ymgyrchwyr ifainc, cryfhawyd eu penderfyniad, a chodwyd lefel y cynnwrf. Targed protestiadau aelodau Cymdeithas yr Iaith yn Eisteddfod Aberafan 1966 oedd Cledwyn Hughes, Ysgrifennydd Gwladol Cymru yng ngweinyddiaeth Lafur Harold Wilson; roedd yn un o Lywyddion y Dydd yr Eisteddfod honno ac fe'i derbyniwyd hefyd i'r wisg wen. Yn ei gyfarfod ddiwedd Awst 1966, cyfeiriodd Cadeirydd Cyngor yr Eisteddfod, Emrys Roberts, at y ffaith fod un caban ar faes Eisteddfod Genedlaethol Aberafan wedi ei ddefnyddio fel canolfan i rannu pamffledi a ymosodai 'yn bersonol' ar Cledwyn Hughes ac i drefnu gorymdaith ar y Maes yn ei erbyn.⁹ Âi hyn yn groes i amodau tenantiaeth ar y Maes a nodai'n glir na chaniateid 'unrhyw weithgareddau na phropaganda gwleidyddol ar faes yr Eisteddfod', a holwyd a oedd angen cryfhau'r rheol.¹⁰ Ac yntau'n gyfaill personol i Cledwyn Hughes, roedd y mater hwn yn dân ar groen Cynan. Meddai wrth Owen Edwards mewn cyfweliad teledu ym 1967:

Dwi ddim yn hoffi rŵan y busnes trais na malais yma sy'n bygwth dod i mewn i fywyd Cymru, yn enwedig pan wela i'r peth yn dod i mewn i gae'r Eisteddfod ... Doeddw'n i ddim yn licio'r ymosodiad maleisus ar Lywydd y Dydd yn yr Eisteddfod yn Aberafan.

⁷ 'Nodion o'r Brifwyl - Abertawe 1964' (1964), *Tafod y Ddraig*, 12, Medi, 2.

⁸ *Tafod y Ddraig* (1965), 24, Medi, 1.

⁹ 'Memorandwm Cyfrinachol - Emrys Roberts, Cadeirydd y Cyngor' (26 Awst 1966), Papurau Eisteddfod Genedlaethol Cymru. Cofnodion y Cyngor 7 Ionawr 1966-9 Awst 1967, Ff/1, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

¹⁰ Ibid.

Rydw i'n credu bod yna un man lle y dylen ni fod yn un. Rydan ni'n un yn yr Orsedd – does yna ddim gwahaniaeth dosbarth na sect na phlaid yn yr Orsedd – ac felly y dylai hi fod ar faes yr Eisteddfod. Mi ddylai Cymru fod yn un yn y fan honno. Waeth gen i faint o'r dadleuon politicaidd sydd y tu allan, ond ar faes yr Eisteddfod mi ddylen ni fod yn un pa mor fawr bynnag ydi'r gwahaniaethau barn rhyngom ni.¹¹

A'r un oedd barn Gwyndaf a ddilynodd Cynan fel Archdderwydd ym 1966: mewn ysgrif yn *Tafod y Ddraig* yn Awst 1967, dywedodd fod

ymddygiad carfan fechan o aelodau'r Gymdeithas brynhawn dydd lau ar faes yr Eisteddfod yn Aberafan y llynedd (1966) yn gwbl annheg, yn greulon ac yn wrth-Gymreig. Cymraeg yw iaith gyntaf a iaith aelwyd y Gwir Anrhydeddus Cledwyn Hughes, ei briod a'i blant, ac yn bendifaddau nid maes yr Eisteddfod yw'r man i anghytuno ag ef oherwydd agwedd y Llywodraeth y perthyn iddi at ferthyron yr iaith.¹²

A'r tu ôl i'r llenni, caed hyd yn oed enghraifft brin o sensoriaeth wleidyddol gan Cynan wrth iddo argymhell i'r Arglwydd Siambrien beidio â rhoi caniatâd i un sgets yn y rifw *Deud Yda Ni* a oedd i'w pherfformio gan Gwmni Theatr Cymru yn Eisteddfod y Bala:

To my mind this is a scurrilous and well-nigh libellous misrepresentation of the Minister (Cledwyn Hughes) by an obvious enemy in the Welsh Nationalist Party, and it ill befits the non-political atmosphere of Eisteddfod week, where it may well cause a riot – especially as Mr Cledwyn Hughes is visiting the Eisteddfod.¹³

Yr awduron, gyda llaw, oedd Gwenlyn Parry, Rhydderch Jones, Wil Sam, John Roberts (prifathro Ysgol Syr Hugh Owen, Caernarfon yn ddiweddarach yn ei oes), Dafydd Glyn Jones a Bruce Griffiths.

Os edrychir ar *Lol a Tafod y Ddraig* o Awst 1967 ymlaen, mae'r agwedd tuag at y sefydliad Cymreig yn troi'n fwyfwy diamynedd a beirniadol: rhwng hynny ac Ebrill 1968, er enghraifft, pan gollodd Cledwyn Hughes ei swydd yn y Swyddfa Gymreig i George Thomas, caed cartŵn deifiol gan Elwyn Ioan ohono, yn aml ar y clawr, ym mhob rhifyn o *Tafod y Ddraig*.

Yn rhifyn Hydref 1967 o'r cylchgrawn yr ymagweddwyd am y tro olaf yn barchus tuag at Cynan drwy ei longyfarch ar ei lythyr 'cadarn' yn *Y Cymro* yn cefnogi'r Rheol Gymraeg. Ond yn yr un rhifyn mynegwyd siom ym mhenderfyniad Cynan a Gwyndaf i dderbyn gwahoddiad i bywllgor yr Iarll Farsial a drefnai'r Arwisgo. Ac os oes un digwyddiad a holltodd farn o'i blaid neu yn ei erbyn yn ail hanner y 1960au yna'r Arwisgo yw hwnnw. Ar ôl hynny, doedd dim maddeuant i Cynan: bu'n gyff gwawd i *Tafod y Ddraig* a *Lol*, ac aelodau eraill o'r sefydliad a ddaeth o dan y lach oedd y Llafurwyr Goronwy Roberts, Elystan Morgan, I. B. Griffith, a dau fel T. H. Parry-Williams a Thomas Parry a gefnogodd

¹¹ Cynan yn cael ei holl mewn cyfwelliad stiwdio gan Owen Edwards yn y rhaglen *Dal Pen Rheswm* a ddarllledwyd gyntaf ar BBC ym 1967; cynhwyswyd clip o'r rhaglen yn *Cynan*, cyfres o dair rhaglen deledu a ddarllledwyd gyntaf ym 1995 i arwyddo canmlwyddiant geni Cynan ac a gynhyrchwyd gan Ffilmiau Eryri Cyf. ar gyfer S4C.

¹² Evans, E. Gwyndaf (1967), *Tafod y Ddraig*, 1 (y gyfres newydd), Awst (5-6).

¹³ Adroddiad Cynan (26 Gorffennaf 1967), LCP (Lord Chamberlains's Plays) Corr. 1967/1709, Y Llyfrgell Brydeinig, Llundain. Gw. Gerwyn Williams (2013), 'Bu Cynan Yma: Sensoriaeth a'r Ddrama Gymraeg, 1931-1968', yn Tudur Hallam ac Angharad Price (goln), *Ysgrifau Beirniadol XXXII* (Bethesda: Cyhoeddiadau Gee), ff. 11-79.

TAFOD Y DDRAIG

MISOLYN
CYMDEITHAS YR IAITH GYMRAEG
pris 6ch

RHIFYN AWST 1967 Rhif 1

BWRIEDIR cyhoeddi y 'Tafod' yn fisol unwaith eto. Mae cymaint o weithgarwch ymarferol ar droed yng Nghymru heddiw ym mrvdr yr iaith fel bod owwllgor canolog Cymdeithas yr Iaith

Ffigwr 2: Cartŵn nodweddiadol gan Elwyn Ioan o Cledwyn Hughes ar glawr rhifyn Eisteddfod y Bala 1967 o Tafod y Ddraig, (c) Cymdeithas yr Iaith Gymraeg, cymdeithas.org.

yr Arwisgo. Yr un oedd y patrwm yn *Lol*: er enghraifft, mewn drama a oedd yn barodi o *Batman*, castiwyd Cynan gan Lyn Ebenezer yn rhan (Eirwyn) Pontsian/Ystlumddyn ynghyd ag aelodau eraill amlwg o'r sefydliad fel Emrys Cleaver, Aneirin Talfan Davies, Frank Price Jones, George Thomas, a Thywysog Cymru 'gyda chaniatâd caredig ei fam a Mr I. B. Griffith'.¹⁴ Wrth dalu teyrnged i T. H. Parry-Williams ar ddiwedd ei gyfnod fel Llywydd Llys yr Eisteddfod ym 1967, dywedodd Cynan yn arwyddocaol:

¹⁴ *Lol* (1968), 4, Haf, 14.

ar lwyfan yr uchelwyl fe ddangosodd ef ... sut y gellir estyn croeso cynnes ac urddasol i'r Frenhines ac i larll Meirionnydd heb gyfaddawdu yr un iod ar Gymreigrwydd y gweithrediadau.¹⁵

Ond doedd gan ei wrthwynebwyr ddim cydymdeimlad o gwbl gyda'r modd yr uniaethai Cynan y frenhiniaeth gyda Chymreictod. A chan nad oedd dim yn ymataliol am gefnogaeth Cynan i'r Arwisgo a'i fod mor angerddol dros y frenhiniaeth ag a fu dros y Gymraeg wrth amddiffyn y Rheol Gymraeg, ef a feirniadwyd ac a ddychanwyd fwyaf gan wrth-Arwisgwyr ar y pryd.

Er bod amddiffyniad Robot Gruffudd o *Lol* 1967 yn awgrymu rhywbeth sy'n nes at y *cock-up theory of history*, h.y. rhywbeth sy'n digwydd ar ddamwain yn hytrach nag o fwriad, nid llun diniwed ei arwyddocâd o bell ffordd mo hwnnw yn *Lol* 1967. Cynrychiolai'r llun ymosodiad heriol yr ifainc ar y sefydliad yng Nghymru. Wrth wneud hynny, cwestiynwyd anffaeledigrwydd y sefydliad hwnnw, heriwyd ei awdurdod a'i hawl i gael ei gyfri'n ddiamedod yn ymgorfforiad swyddogol o Gymreictod ac yn fynegiant cyhoeddus o ddyheadau cenedl y Cymry. Roedd Cymreictod yn y 1960au yn datblygu'n rhywbeth llai unffurf – os bu'n unffurf erioed – ac yn fwy amrywiol a phliwralistaidd. Dim ond tri arwydd o hynny oedd sefydlu Merched y Wawr, Sain a'r Lolfa. Yn arwyddocaol, roedd un o brif arweinwyr mudiad iaith y degawd, Dafydd Iwan, hefyd yn un o brif leisiau diwylliant pop y cyfnod, ac wrth iddo gofnodi hanes canu poblogaidd Cymraeg, Hefin Wyn a gyfeiriodd at

isddiwylliant Cymraeg (yn) (d)atblygu ymhlith ieuencid oedd yn torri'n rhydd o hualau Nosweithiau Llawen ac adloniant a drefnid ar eu cyfer gan oedolion "sgwâr". Roedd yna garfan o ieuencid ... am greu eu sîn eu hunain ar sail Cymreictod heriol ac ymosodol.¹⁶

Delwedd deuluol a feddai'r Eisteddfod ohoni ei hun: cyflwynai ei hun fel corff ymbarél i Gymreictod y gallai pob mynegiant ar y bywyd Cymreig gyd-uno dani am wythnos a rhoi gwahaniaethau i'r naill ochr er lles lletach y Gymraeg. Ond a'r gwres gwleidyddol wedi codi yn y 1960au, gyda'r ymwybod newydd o dynged yr iaith ac argyhoeddiad yr ifainc y byddai'n rhaid wrth ddulliau chwyldro i'w harbed, doedd rhoi gwahaniaethau gwleidyddol i'r naill ochr i amryw ddim yn opsiwn. I'r gwrthwyneb, llwyfan unigryw i fanteisio arno i dynnu sylw at fregusrwydd y seiliau a'i cynhaliai oedd yr ŵyl, ac os holi a oedd heddwch a wnâi'r Orsedd yna siarsio Cymry i'r gad a wnâi'r Gymdeithas.

Yr hyn y mae pennod *Lol* yn Eisteddfod y Bala'n ei brofi yw fod y mudiad iaith newydd ynglŷn â llawer mwy na'r iaith. Roedd y mudiad hwnnw ynglŷn â math gwahanol o Gymreictod, Cymreictod nad ystyriai ei hun yn rhan fach integreiddiedig a chydweithredol o Brydeindod mwy ond Cymreictod ymwahanol, Cymreictod yn ei hawl ei hun ac ar ei delerau ei hun. Cynrychioli'r math o Gymru yr oeddid am ymwrthod â hi ac ymryddhau oddi wrthi a wnâi Cynan; roedd yn ymgorfforiad o Gymreictod cydymffurfiol, cymedrol, a chytûn; yn enghraifft o'r hyn a alwodd Gerallt Lloyd Owen ym 1969 yn Gymro o '(g) ymedrol nwyd', un o'r Cymry 'a Brydeiniwyd', ffaith a gadarnhawyd ymhellach pan

¹⁵ Cynan (1967), 'Llywydd Llys yr Eisteddfod Genedlaethol', yn Idris Foster (gol.), *Cyfrol Deyrnged Syr Thomas Parry-Williams* (Llandysul: Llys yr Eisteddfod Genedlaethol), t. 138.

¹⁶ Wyn, Hefin (2002), *Be Bop a Lula'r Delyn Aur: Hanes Canu Poblogaidd Cymraeg* (Talybont: Y Lolfa), tt. 92-3.

ddyrchafwyd ef yn Syr Cynan wythnos yn unig ar ôl yr Arwisgo.¹⁷ Tra ymfalchiai'r sefydliad Cymraeg – gwŷr fel Syr Ifan ab Owen Edwards, Frank Price Jones, Huw T. Edwards, T. I. Ellis a Glanmor Williams – y byddai Cymreictod a Llafuryddiaeth yn cerdded law-yn-llaw ar ôl Etholiad Cyffredinol Mawrth 1966, profodd llwyddiant etholiadol Gwynfor i eraill fod dull amgen o gynrychiolaeth seneddol yn bosib, a'u gwneud yn ddiamynedd am newid pellach. A thra mynnai Cynan a Gwyndaf y byddai clywed y Tywysog Siarl yn llefaru yn Gymraeg yn gwneud byd o les i'w delwedd, yn rhoi sêl bendith brenhinol arni, gwrthwynebu'r Arwisgo fel arwydd o goncwest Lloegr ar Gymru a wnâi'r ifainc mwyaf gweithredol a chyfri Siarl a'i deulu'n amherthnasol i Gymru'r oes a oedd ohoni a wnâi eraill.

A dyma ddychwelyd at yr ail lun y soniwyd amdano ar ddechrau'r sylwadau hyn a'r amlycaf o'r tri yn y llun hwnnw, sef Dafydd Iwan. Rhwng 1968 a 1971, ef oedd Cadeirydd Cymdeithas yr Iaith a bu yn llygad y cyhoedd yn sgïl yr ymgyrch wrth-Arwisgo. 'Y Gŵr sydd wedi dod â Gwarth ar Bob Cymro' oedd disgrifiad *Yr Herald Gymraeg* ohono, papur dan olygyddiaeth y Tori John Eilian a anogodd bobl i beidio â phrynu ei record 'Carlo', ond record a werthodd filoedd o gopiâu serch hynny. Mae'r ffaith na welais lun o Cynan a Dafydd Iwan gyda'i gilydd yn cadarnhau'r canfyddiad o bellter ideolegol a phersonol rhwng dau o brif gynrychiolwyr gwahanol fathau o Gymreictod. Ac ni chaed gwell amlygiad o'r ddau Gymreictod hwnnw'n ymrafael â'i gilydd am oruchafiaeth nag yn ystod yr Arwisgo. Chwedl John S. Ellis yn ei astudiaeth o'r achlysur:

*the dispute over the meanings of the investiture was really a contest between different visions of the nature of the Welsh nation and its relationship to the British state.*¹⁸

Ni welais chwaith unrhyw sylw penodol gan Cynan am Dafydd Iwan, ond yn ôl un o gyfeillion pennaf Cynan, Ernest Roberts, roedd 'yn gas ganddo weithgareddau Cymdeithas yr Iaith'.¹⁹ Dan arweinyddiaeth Dafydd Iwan, yr hyn a wnaeth Cymdeithas yr Iaith oedd cynnig model amgen o Gymreictod ym 1969. Un stori sy'n darlunio hynny yw honno yn hunangofiant diweddar Elfyn Williams, sef yr unig aelod o Heddlu Gogledd Cymru a oedd ar ddyletswydd yng Nghastell Caernarfon ar 1 Gorffennaf 1969. Cyrhaeddodd gae fferm Treborth Uchaf ger pont Britannia ar fore'r Arwisgo lle y trefnwyd i'r teulu brenhinol (heblaw'r Tywysog) ddod mewn trên bach disel. Ei dasg ef oedd cadw cwmni i Sian Williams, gwraig Bleddyn Williams a oedd yn berchen ar y tir, ac ar ôl iddi gyrraedd, gofynnodd y Frenhines am gael ei gweld er mwyn medru diolch iddi'n bersonol am gael defnyddio'r cae:

Y peth cyntaf a ddywedodd (Sian Williams) wrthyf oedd: 'Dafydd Iwan ydi'n tywysog ni!' 'O mam bach,' meddwn i wrthyf fy hun ... Gwrthododd Mrs Williams (gyfarfod y Frenhines) gan ddweud nad oedd eisiau ei chyfarfod, ei bod wedi ei chyfarfod o'r blaen ym Mhlas Buckingham pan urddwyd ei thad, Bob Owen, Croesor gyda'r OBE! Meddai'r Prif (Gwnstabl), a chwys yn ymddangos ar ei dalcen: 'Er fy mwyn i,

¹⁷ Owen, Gerald Lloyd (1990), 'Fy Ngwlad', *Cerddi'r Cywilydd* (Caernarfon: Gwasg Gwynedd), t. 24.

¹⁸ Ellis, John S. (2008), *Investiture: Royal Ceremony and National Identity in Wales, 1911-1969* (Cardiff: University of Wales Press), t. 245.

¹⁹ Ernest Roberts mewn llythyr at Brinley Richards (26 Ionawr 1977), Papurau Brinli, 40/4/50, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth.

Mrs Williams, a wnewch chi gyfarfod â hi?' Dyma hi'n troi at y plant a gofyn iddynt: 'Ydach chi eisiau cyfarfod y Frenhines?' Wrth gwrs, atebodd y plant yn gadarnhaol. O gornel ei geg dywedodd wrthyf: 'Come forward, Williams,' a diolchodd y Frenhines i'r wraig am gael defnyddio'r cae.²⁰

Yn fwy diweddar, bu Elfyn Williams a Sian Williams yn hel atgofion am y ddau ohonynt yn cyd-ganu 'Carlo' Dafydd Iwan! Dyna enghraifft o'r modd yr oedd Dafydd Iwan ar y pryd wedi cydio yn nychymyg, nid yn unig y to ifanc, ond hefyd y to canol oed yn yr achos hwn, ac un o deulu Cymreig a oedd wedi derbyn anrhydedd frenhinol yn y gorffennol bellach yn ymwadu â'r frenhiniaeth Brydeinig. Y mae'n bennod sy'n dangos fel y crisialwyd ac y polareiddiwyd barn ar y pryd.

Beth felly am farn Dafydd Iwan am Cynan? Dyma rai o'i sylwadau mewn rhaglen ddogfen a ddarllwyd ym 1995 ar achlysur canmlwyddiant geni Cynan:

Yn y '60au, wrth gwrs, roedd Cynan yn cyfleu y math o bwysigrwydd, y math o barchusrwydd, y cowtowtio i'r Frenhiniaeth ac ati oedd yn un o'r pethau yr oedden ni am newid ... Roedd Cynan yn cynrychioli trefn yr oedd rhaid ei newid. Ond doedd gen i ddim atgasedd tuag at y dyn o gwbl. Mae gen i lawer iawn o barch at steil Cynan, at y ffordd yr oedd e'n gallu bod yn rhwysgfawr a Chymreig yr un pryd. Dwi'n meddwl ei fod o'n rhan bwysig iawn o'r Gymru fodern, a'i gyfraniad pwysicaf ef, mae'n debyg, ydi'r Rheol Gymraeg yn yr Eisteddfod.²¹

Ac yn fwy diweddar byth, yn ei hunangofiant, dywedodd fod aelodau Cymdeithas yr Iaith ar y pryd, 'drwy ein gweithredoedd uniongyrchol dros yr iaith ac yn erbyn yr Arwisgo, wedi chwalu'r hen syniad o Gymreictod saff, parchus, lled-grefyddol ("iaith y Nefoedd" ac ati), neis-neis, meddal, oedd ar yr un pryd yn gallu cyd-fyw'n braf gyda Phrydeindod Seisnig ac addoli'r Teulu Brenhinol'.²²

Craffwn yn fanylach ar yr ail lun. Y cefndir yw Neuadd Pritchard Jones ar Ffordd y Coleg ym Mhrifysgol Bangor lle y cynhelid un o seremonïau urddo aelodau newydd i'r Orsedd yn ystod wythnos Eisteddfod Bangor 1971. Tilsli (Gwilym R. Tilsley), yr Archdderwydd a ddilynodd Gwyndaf ym 1969, sydd yn y canol ac ar y dde iddo mae Ronald Jones, Prif Gwnstabl Heddlu Dyfed-Powys. Ac er mwyn cydnabod ei wasanaeth i'r iaith Gymraeg yr urddwyd Dafydd Iwan yn aelod er anrhydedd o'r Orsedd. Mae hwn hefyd yn llun hanesyddol. Yn un peth, arwydda gymod rhwng arweinydd Cymdeithas yr Iaith a ddefnyddiai ddulliau torcyfraith a chynheiliad cyfraith a threfn. O safbwynt cysylltiadau cyhoeddus yr Eisteddfod, rhydd argraff o gorff eangfrydig a chynhwysol sy'n fodlon ymestyn i gynnwys amryw fathau o Gymreictod, boed sefydliadol neu wrthsefydliadol. Awgryma hefyd gadoediad rhwng yr Eisteddfod a'r Gymdeithas, dau gorff y bu'r gwrthdaro rhyngddynt yn arwydd gweledol o wleidyddiaeth fywiog y 1960au. Mae'n ddelwedd sy'n cydnabod Cymru yng nghanol proses o drawsnewid cymdeithasol a

²⁰ Williams, Elfyn (2012), *Y Plismon yn y Castell* (Llanrwst: Gwasg Carreg Gwalch), tt. 80-1. Cyfeirio at Bob Owen yn cael ei urddo gan y Fam Frenhines yn hytrach na'r Frenhines ei hun a wna Robin Williams (1970) yn *Y Tri Bob* (Llandysul: Gwasg Gomer), tt. 44-5.

²¹ Dyfynwyd yn *Cynan*, cyfres o dair rhaglen deledu a ddarllwyd gyntaf ym 1995 i arwyddo canmlwyddiant geni Cynan ac a gynhyrwyd gan Ffilmiau Eryri Cyf. ar gyfer S4C.

²² Iwan, Dafydd (2002), *Cân dros Gymru* (Caernarfon: Gwasg Gwynedd), t. 44.

gwleidyddol, yn arwydd o'r Eisteddfod hithau'n derbyn newid. Ac erbyn ei dynnu, roedd Cynan, wrth gwrs, ers Ionawr 1970, yn ei fedd. Tybed a fyddai'r achlysur a gofnodir – sef derbyn Dafydd Iwan yn aelod er anrhydedd o'r Orsedd er mwyn cydnabod ei wasanaeth i'r iaith Gymraeg – wedi digwydd petai Cynan o hyd ar dir y byw? Rywsut, rwy'n amau'n fawr iawn! Ac eto ... Fel y dywedais eisoes, o'r cychwyn cyntaf bu'r Gymdeithas ynglŷn â mwy na dim ond yr iaith Gymraeg. Bu ynglŷn â math amgen o Gymreictod. Yn barchus yn gyhoeddus ac yn dryloyw ei ymlyniad wrth y frenhiniaeth, cynrychiolai Cynan sefydliadol wrthbwynt i'r math o Gymreictod a goleddid ac a ddeisyfid gan aelodau ifainc y Gymdeithas. O'r herwydd, bu'n gymorth i ddiffinio'r math amgen hwnnw o Gymreictod. Yn anfwriadol, felly, bu Cynan a'r sefydliad yn gymorth i hyrwyddo chwyldro'r 1960au.